

QARAQALPAQ TILINDE NIZAMSHÍLÍQ STILINE BAYLANÍSLÍ ÓZGESHELİKLER

Seytkasimov D.B.

*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Ámeliy filologiya kafedrası
docenti, p.i.d. (DSc)*

Tayanch soʻzlar: qonunchilik uslubi, qonun, farmon, ustav, yoʻriqnama, huququy terminologiya, klishe.

Ключевые слова: законодательный стиль, закон, приказ, устав, инструкция, юридическая терминология, клише.

Key words: legislative style, law, order, charter, instruction, legal terminology, cliché.

РЕЗИЮМЕ:

Maqolada qoraqalpoq tilidagi qonunchilik uslubining oʻziga xos xususiyatlari, belgilari koʻrib chiqilgan. Qoraqalpoq tilidagi qonunlarning berilishida tillik xususiyatlar, tillik belgilarning ishlatilishi, boshqa uslublardan ajraluvchi atamalariga izoh berilgan.

РЕЗИЮМЕ:

В статье рассматриваются специфические характеристики и признаки юридического стиля в каракалпакском языке. В постановлении законов на каракалпакском языке разъясняются языковые особенности, использование языковых символов, терминов, отличающихся от других стилей.

SUMMARY:

The article discusses the specific characteristics and features of the legal style in the Karakalpak language. The decree of laws in the Karakalpak language explains linguistic features, the use of language symbols, terms that differ from other styles.

Nızam hújjetleri tili (sonday-aq: huqıqıy til, nızamlar tili, nızamshılıq tili, huqıqıy hújjetler tili hám t.b.) bárqulla RİStiń stillik kishi toparlarınan biri sıpatında qaralıp kelgen. Sonıń menen birge, ayırım jaǵdaylarda, máselen A.A.Ushakov onı óz aldına stil sıpatında belgilewge háreket etken. Bunnan tısqarı, «nızamshılıq tili mashqalası tek huqıqıy normalar tiliniń emes, al ulıwma pútkil rásmiy is qaǵazları tiliniń mashqalası», - dep belgilep, A.A.Ushakov RİSti nızamshılıq dep atawdı usınıs etti. Bul orında ayırım dáliller bar bolsa da, soǵan qaramastan, bizińshe, nızamshılıq stili nızamlardan maqseti, wazıypaları, quramı, lingvostilistikalıq ózine tánligi menen ajralatuǵın stiller hám olardıń janların óz ishine almaydı. Bul, kóplegen alımlar tárepinen atap ótilgenindey, bunday

qatnas pútkil funksional stildi bildiriwshi tiykarǵı túsiniktıń tarayıwın ańlatadı [1]. Usınnan kelip shıqqan halda, izertlewshilerdiń derlik kópshiligi nızamshılıq hújjetleri tilin áyne nızamshılıq stili sıpatında kórip shıǵıw kerek degen pikirge qosıladı, bul álbette ózine tánlik penen birge onı basqa stiller menen birlestiriwshi hám RİStiń ulıwma sistemasınıń bir bólimi sıpatında qarawǵa imkaniyat beretuǵın ulıwma tillik ózgesheliklerge iye.

Bul sistemada nızamshılıq stili ayırıqsha orın iyeleydi. Kórinip turıptı, nızamlar tili RİStiń qalıplesiwine sezilerli tásir kórsetken. Arnawlı ádebiyatlarda nızamlar ádette kórip shıǵılıp atırǵan stildiń «kúshli» tárepi dep ataladı, olardı basqa barlıq hújjetler menen, yaǵnıy «ázzi» tárep penen salıstıradı. Nızamlarda I.S.Volskaya atap ótkenindey, RİStiń tiykarǵı funkciyaları hám onıń stillik ózgeshelikleri tolıq kórinedi [2]. Demek, nızamshılıq stiliniń tillik qurallarınıń arnawlı sisteması, nızam hám huqıq tiliniń óz ara baylanısıwı, baylanıstıń huqıqıy tarawdaǵı til aldında turǵan wazıypalar menen aldınnan belgilep qoyılǵan sapalıq hám xarakterli ózgeshelik esaplanadı.

Tábiyiy, nızamlar tili barlıq ózine tánligi menen ádebiy tilge, onıń leksikalıq hám grammatikalıq normalarına ámel etiwı shárt. Kerisinshe jaǵdayda, ol sociallıq qatnaslardı mámleket tárepinen tártipke salıwshı wazıypasın atqarıp, huqıq tarawına xızmet etiw qábiletin joǵaltqan bolar edi.

Nızamshılıq stili ishki huqıqıy qatnaslardıń eń áhmiyetli tarawına xızmet etiw, jámiyetlik turmıstı belgileytuǵın hám tártipke salıwshı huqıqıy normalardı birlestiriw ushın arnalǵan, yaǵnıy bólek jámááttiń hám jeke shaxslardıń huqıqları hám minnetlemeleri hám t.b. esaplanadı. Onıń tiykarǵı wazıypası buyırıwshı-tártipke salıwshı (nızamlarda, pármanlarda hám t.b.) hám normativ-shólkemlestiriwshi (ustavlarda, qollanba, qaǵıydalarda hám t.b.).

Hákimshilik-keńselik stil menen salıstırǵanda, nızamshılıq stili janr túrleriniń sheklengen sheńberi menen ajırılıp turadı. Bularǵa joqarı mámleketlik organ tárepinen belgilengen túrli nızamshılıq jumısları, yaǵnıy konstituciya, nızamlar, kodeksler, pármanlar, normativ hújjetler, shártnamalar, ustavlar, rejeler, qaǵıydalar kiredi.

Eger RİS basqa stillerden eń úlken konservativ hám dástúriylik penen ajırılıp turatuǵın bolsa, onda bul ózgeshelik ásirese nızamshılıq stilinde anıq kórinedi. Ol tillik súwretlew quralların tańlawda bir qansha anıq hám onıń sapalıq ózine tánligin saqlawda birqansha turaqlı. Biraq, bul stildiń turaqlılıǵı hám bir qalıplılıǵı, onıń konservatizmi óz rawajlanıwına iye bolmaǵan jabıq, turaqlı sistemanı sıpatlawdı biykarlamaydı. Nızamlar tili de pútkil til sıyaqlı, sociallıq turmıstaǵı ózgerislerge ózine tán túrde tásir etetuǵın sistema. Máselen, bunı leksikada baqlaw múmkin, biraq ol quramındaǵı ózgerislerge, neologizmlerdiń kóriniwine basqa stillerge qaraganda azıraq ushıraydı. Ol huqıq rawajlanıwı artınan belgili dárejede jańalanadı hám jetilistiriledi, bul huqıqıy túsinikler, huqıqıy qaǵıydalardıń mánisin adekvat hám durıs ańlatıw zárúrligi menen baylanıslı. Ol bárqulla kóp jıllıq ámeliyat penen tastıyıqlanǵan eski, awızeki formulalar, tekst aylanısı

hám turmısqa engizilgen jańa formalar hám terminlerdiń kombinaciyasına iye. Nızamshılıq stilińiń leksikalıq quramı haqqında aytqanda, dıqqatqa ılayıq belgiler sıpatında, janr hám tematikalıq mazmunǵa qarap, islep shıǵarıw tarawı, mámleketlik yamasa jámiyetlik turmıs boyınsha bul nızam hújjetlerinde xuqıqıy normalar menen tártipke salınatuǵın arawlı hám tar tarmaq terminologiyasınıń keń qollanıwın atap ótiw kerek.

Huqıqıy terminologiyaǵa keń orın beriledi. Ol basqa hárqanday sıyaqlı, mazmunı hám funkcionallıq jaǵınan belgili bir tar sheńberge baylanıslı bolıwı menen ajralıp turadı, tek ol usı tarawda qollanılatuǵın túsiniqlerdi durıs hám tereń ańlatıw imkanıyatına iye hám bul tilde tereń áhmiyetke iye, sebebi nızamlar nızamshılıq tekstiniń durıslıǵı menen tikkeley baylanıslı. Ol polisemantikanı qabıl etpeydi, hárbir sóz huqıqıy tártipke salınatuǵın qubılıslardı tolıq hám ulıwma logikalıq túrde jetkeriw ushın ayrıqsha itibar menen tańlanadı. «Sociallıq iskerliktiń basqa tarawın ataw qıyın, - dep belgileydi D.A.Kerimov, - bul jerde nadurıs yamasa orınsız qollanılgan sóz, nadurıs dúzilgen fraza, pikir hám onıń tekstte sáwleleniwi ortasındaǵı boshlıq nızam dóretiliwshiligi tarawında bazda awır aqıbetlerge alıp keledi» [3].

Arawlı nızamshılıq leksikası taypası sonday-aq, túrli funkcionál integral konseptual komplekslerdi, sintaksislik standartlardı, yaǵnıy frazeologiyalıq emes turaqlı dizbekler, leksikalıq kancelyarızmler hám klisheli sóz dizbekleri kiredi.

Leksikalıq quramniń áhmiyetli bólimin mákemeler, nızam shıǵarıwshı hákimiyat hám t.b. atların bildiriwshi nomenklaturalıq birlikler iyeleydi. Leksikada ózlesken sózler de úlken orın iyeleydi.

Bul stil hákimshilik-keńselik stilge keskin qarama-qarsı bolǵan joqarı dárejedeǵı abstraktlıq penen ajralıp turadı. Bul jerde anıq jaǵdaylar hám halatlardı kórip shıǵıw kirmeydi, kerisinshe, pikir ulıwmalasqan túrde bayanlanadı; sonıń menen birge, ulıwma nızamshılıq formulaları, abstrakt leksika paydalanıladı, huqıqıy túsiniqler hám huqıqıy tártipke salınatuǵın qubılıslardıń ulıwmalastırılǵan kórinisi bolǵan ulıwma tezis qaǵıydaları qalıplestiriledi. Bulardıń barlıǵı bayanlawdıń abstrakt-ulıwmalastırılǵan xarakterine járdem beredi, bul sol waqıtta troplardan paydalanıwdı talap etpeydi.

Nızamshılıq teksti polyarlıq qatnaslar normativlik jaqtan ajralıp turatuǵın, qarama-qarsı táreplerdiń máplerine (olardıń huqıqları hám minnetlemeleri) tásir etetuǵın taraw menen baylanıslı. Bul tilde kóp ǵana antonimlerdiń funkciyasında kórinedi, máselen: dawager – juwapker; huqıq – minnet; prokuror – advokat; qaralaw – aqlaw.

Nızam hújjetleri emocional-ekspressivlik qurallardan paydalanıwǵa qatnashı eń úlken neytrallıq penen ajralıp turadı, bul bayanlawdıń jeke xarakterine úles qosadı hám tańlaqlar, betlik almasıqlar, subektiv baha bildiriwshı qosımtalar, betlik feyil formalarınan derlik paydalanbaydı.

Álbette, nızamshılıq podstilińiń belgili bir ózine tánligi grammatikada da baqlanadı, ulıwma alǵanda, bul ózgeshelikler qanday da bir nızamshılıq

морфологиясы ямаса арнаwлы синтаксис хаqqында айтw ushын тйкар болwы ushын тил нормаларына qарсы келмейди.

Тйкарынан hаrqандай hўjjet, qále nызамshılıq, qále is jўrgiziw ўzgesheligine iye bolsın, forma hám mazmunı boyınsha onı dўziwshiniń belgili erkli iskerligi nátiyjesi esaplanadı. Sonıń menen birge, mámleket yamasa hákimshilik basqarıw funkciyaların ámelge asırıwshı lawazımlı shaxs, yuridikalıq shaxstıń organı yamasa wákili, fizikalıq shaxs bul iskerliktiń avtorı bolwı múmkin. Sol boyınsha, olardıń hárбири mámlekettiń, yuridikalıq yamasa fizikalıq shaxstıń erk-ıqrarın kórsetedi. Sonıń menen birge, sonı atap ótiw kerek, hўjjet tek onıń mazmunı direktiv ўzgeshelikke iye bolǵan jaǵdaylarda emes, al erk aktı, yaǵnıy erk mánisin ańlatadı hám belgili huqıqıy qatnaslardı ornatiw, ўzgeritiw yamasa qısqartıwǵa qaratılǵan. Bul maǵlıwmatnama yamasa informaciya xarakterindegi hўjjetlerge de tiyisli.

Nızamshılıq stili bayanlawdıń ulıwma direktiv ўzgesheligi menen ajralıp turadı. Bul ásirese, nızamlar ushын tán bolıp, ustav túrinde imperativlik mánisi biraz ázzilew ańlatıladı, sebebi ustav tártipke saladı, al nızam bolsa jazalaydı. Nızamshılıq stiliniń baǵdarı imperativ mánige iye bolmaǵan infinitiv formalardıń keń qollanıwın, kórsetpeniń túrli modal konstrukciyaların aldınnan belgilep beredi. Demek, minnetleme modallığı kómekshi sózler menen birge infinitiv konstrukciyalar, feyil tiykarlı atawıshlar járdeminde ańlatılıwı múmkin. Sonıń menen birge, bayanlawdıń direktiv xarakteri minnetlemeniniń modal mánisine iye bolǵan «normativ deontikalıq» gápler dep atalıwshı infinitiv hám iyesiz gáplerdiń keń qollanıwına alıp keledi.

Múmkınshiliktiń modal mánisi ustavlar ushын da júdá xarakterli. Ol házirgi máhál feyiliniń analitikalıq formaları, tiyislilik mánini ańlatıwshı gápler hám t.b. menen belgileniwı múmkin.

Nızamshılıq hўjjetlerdiń xarakterli ўzgesheliklerinen biri, olardaǵı yuridikalıq faktlerdiń isenimliliktiń joqarı dárejede bolıwı. Huqıqıy kózqarastan, birqatar jaǵdaylarda, bul dálillerge qarsı shıǵıw tek arnawlı belgilengen huqıqıy tártipte múmkin. Ayırım jaǵdaylarda, máselen, sud organlarınıń jeke qararlarına ulıwma qarsılıq bildirilmeydi. Tillik tárepten bul óz ara baylanıslı bolǵan barlıq quramalı huqıqıy túsinikler hám operaciyalar barlıq til qurallarınan paydalanǵan halda rásmiylestiriledi. Demek, nızam shıǵarıwshınıń pikirleri, húkimleri hám juwmaqların uzatıwda kórinetuǵın hám huqıqıy normalarda sáwlelengen nızamshılıq tiliniń ózine tánligi qatań belgilengen stilistika-sintaksislik forma hám konstrukciyalardan paydalanıwdı belgilep beredi. Bul nızamshılıq oylawdıń logikalılıǵı menen baylanıslı bolıp, ol anıqlıq, dáliliktı talap etedi, huqıqıy normalar hám huqıqıy túsiniklerdi naduris tallawǵa jol qoymaydı. Bunnan tisqari, túrli logikalıq qatnaslar menen óz ara baylanıslı faktler hám huqıqıy túsiniklerdi izbe-iz hám tiykarlı túrde usınıw zárúrligi, olardı tiyisli huqıqıy juwmaqlar menen bahalaw tilegi quramalı sintaksislik konstrukciyalardıń, tiykarınan, baǵınıńqılı baylanıs túrinen jiyi paydalanıwdı belgileydi.

Nızamshılıq sheńberinde kóplegen shártli konsektiv konstrukciyalardı ajıratıp kórsetiw múmkin, bul keleshekke huqıqıy normalar sheńberinde barlıq múmkin bolǵan háreketlerdi belgilew hám olardı buzıw aqıbetlerin anıqlaw zárúrliǵı menen baylanıslı. Bul huqıqtıń tártipke salıwshı hám ulıwmalastırıwshı funkciyası esaplanadı. Huqıqıy tártipke salıwdıń tiykarı bárqulla keleshekke baǵdarlangan hám artqa qaytıw kúshine iye bolmaǵan háreket nızamı esaplanadı.

Nızamshılıq hújjetleriniń arawlı quramı, sonday-aq, qubılıslardıń áhmiyetin sanap ótiw hám olarǵa tosattan berilgen bayanlawdıń ayırım túrlerin islep islep shıǵıwǵa alıp keldi. Usı boyınsha paralingvistikalıq qurallar, atap aytqanda, «hújjetinń kompoziciyalıq dúzilisinń sırtqı kórinisi» bolǵan rubrikaciya áhmiyetli rol oynaydı [4]. Rubrikaciya nızamshılıq hújjetlerinde ayrıqsha áhmiyetke iye. «Nızamshılıq tekstiniń kompoziciyalıq dúzilisi maksimal anıqlıq, bir pikirdi basqasınan ajıratıw principine boysınadı, bul tiykarınan bayanlawdıń bólek bólimleriniń ataması hám nomerleniwi menen ańsatlasadı» [5].

Solay etip, tildin túrli dárejelerinde birqatar differencial belgiler menen sıpatlangan nızamshılıq stili RİStin bir bólimi bolıp qalmaқта hám insan iskerligine xızmet kórsetiwdin quramalı ózine tán tarawı sebepli túrli dárejedegi kúsh penen tiykarǵı stildi qalıplestiriwshi ózgesheliklerdi sáwlelendiredi.

Ádebiyatlar:

1. Кожина М.Н. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими: Учеб. пособие. - Пермь, 1972. - 386 с.; Логинова К.А. Деловая речь и ее стилистические изменения в советскую эпоху: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -М., 1975. -24 с.
2. Вольская И.С. Внутренняя дифференциация официально-делового стиля речи // Учен. зап. Москов. гос. пед. ин-та ин. яз-ов. - 1968. - Т.39. - С.82-98.
3. Керимов Д.А. Язык, стиль и логика нормативных актов // Законодательная техника. - Л., 1965. - С.83-100.
4. Рахманин Л.В. Стилистика деловой речи и редактирование служебных документов: Учеб. пособие для сред. спес. учеб. заведений. - 3-е изд., испр. - М.: Высш. шк., 1988. - С.226.
5. Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. - Пермь: Звезда, 1967. - 4.1. - С.159.